

प्रकरण: ५) सत्ता संतुलन

मुळातच सत्ता संतुलनाची संकल्पना भौतिक शास्त्र मधून घेण्यात आली आहे. परंतु त्याच बरोबर जीवशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, या शास्त्र मध्ये ही सत्ता संतुलनाच्या संकल्पनेचा व्यापक अर्थाने वापर केला जातो. निसर्ग संतुलन सजीव सृष्टी चे संकलन आरोग्याचे संतुलन वातावरणाचे संतुलन असे शब्द प्रयोग आपण दैनंदिन व्यवहारात वापरत असतो. मूळची संतुलनाचे संकल्पना अलीकडे सर्व क्षेत्रात झपाट्याने पसरली दिसून येते.

१) सत्ता संतुलनाचा अर्थ :-

आज जगातील प्रत्येक राष्ट्र राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने आपली राष्ट्र शक्ती वाढवण्याचा प्रयत्नात दिसतात. या व्यक्तीच्या किंवा बळाचा प्रयोग ही राष्ट्रातील राज्य सत्तेकडून होताना दिसते. या शक्ती व बाळाचा प्रयोगातून अराजकतेची व अशांततेची स्थिती निर्माण होत असते. त्यातून राजकारणात भांडणे होऊन युद्ध सुद्धा होण्याचा धोका उदभवतो. त्याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होतो. व राष्ट्र आपल्या मर्जीप्रमाणे वागतो. अर्थातच सर्व जगात अराजकतेची स्थिती निर्माण होऊन संघर्ष होण्याची भीती तयार होताना दिसते.

अराजकतेतून संघर्ष निर्माण झाला तर तो नियंत्रित करण्याचा भिन्नभिन्न पद्धतीमध्ये सत्ता संतुलन हा महत्त्वाच्या मार्ग समजला जातो. सत्ता संतुलन हा आंतरराष्ट्रीय संबंधातील मूलभूत सिद्धांत समजला जातो जे राष्ट्र शक्तिसंपन्न असतात ते राष्ट्र नेहमी सत्ता संतुलन ठेवण्याच्या प्रयत्नात म्हणून सत्ता संतुलन हे जगातील शांततेसाठी महत्त्वाचे समजले जाते. राष्ट्र शक्तीचा उपयोग युद्ध किंवा आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी तर होतोच परंतु शांतता राखण्यासाठी जेवा शक्ती व बळाचा प्रयोग केला जातो. तेव्हा त्यास सत्ता संतुलनासाठी केलेला शक्तीचा व बाळाचा प्रयोग असे म्हणतात. सत्ता असंतुलनामुळे जगातील इतर राष्ट्र कोणत्याही राष्ट्राला त्यावर वरचढ होऊच देत नाही.

२) सत्ता संतुलनाचे स्वरूप :-

सत्ता संतुलनाचा प्रयोग बहुराज्य पद्धती पासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यांनी त्याची सुरुवात केली होती. त्यानंतर भारत, चीन व फिजिक, या राष्ट्रांनेही प्राचीन काळात हा प्रयोग अस्तित्वात आणला होता. एक सिद्धांत म्हणून आणि आचरणाच्या एक व्यवस्थित मार्ग म्हणून सत्ता संतुलनाच्या प्रयोगाची सुरुवात इ.स. १५०० नंतर म्हणजेच विज्ञान काळाच्या प्रारंभापासूनच झाल्याचे इतिहासाच्या दाखल्यात दिसून येते. १६४८ च्या वेस्ट हेलियाच्या तहानंतर सत्ता संतुलन एक आधारभूत तत्त्व बनली कारण या तहानुसार युटेक्ट संधी व व्हिएन्ना काँग्रेस यासारखे करार करण्यास सत्ता संतुलनाचे आणि महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. आजच्या या काळात त्याची परिणाम आता पाहिजे तेवढी डिस्प्लेसमेंट परंतु आजही आंतरराष्ट्रीय संबंधातील एक मूलभूत तत्त्व आहे. आणि एक राष्ट्र राज्य

व्यवस्था जोपर्यंत या भूतकाळावरील आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर नियंत्रण ठेवणार आहे .तोपर्यंत सत्ता संतुलन एक पायाभूत तत्व म्हणून अस्तित्वात राहिल.

३) सत्ता संतुलनाच्या व्याख्या :-

सत्ता संतुलन ही संकल्पना मुळातच साधी व सोपी आहे .सत्तेच्या समतोल राखणे ही त्यामागील अभिप्रेत अर्थ आहे.

उदा: एक तराजू आहे आणि त्यातून दोन्ही पारड्यात समान वजन ठेवले तर समतोल राखला जातो. तीच कल्पना सार्वभौम राष्ट्रांच्या सत्तेच्या संदर्भात वापरली जाते .राष्ट्रांचे गट विरोधी गट यापैकी कोणतीही ताकत एवढी असता कामा नये की त्यामुळे इतर राष्ट्रांवर त्याचे दुष्परिणाम होतील. व त्या राष्ट्रांची सुरक्षितता धोक्यात येईल. म्हणूनच सत्तेला संतुलनाची उपमा दिली आहे. सत्ता संतुलनाच्या व्याख्या निरनिराळ्या विचारवंतांनी केलेल्या आहेत .त्यापैकी निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) मॉर्गेंथो यांच्या मते "सत्ता संतुलन म्हणजे सर्वसामान्य सामाजिक सिद्धांताची विशेष प्रकटीकरण होईल."

२) सिडणे के यांच्या मते "राष्ट्रांच्या सत्तेमध्ये अशाप्रकारचे योग्य संतुलन की ज्यामुळे कोणत्याही राष्ट्राला फार प्रबळ बनवून आपली इच्छा इतरांवर सागण्यास प्रतिबंध होईल."

३) जॉर्ज स्वार्त्सनबर्जर्न यांच्या मते "सत्ता संतुलन म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंध स्थिर ठेवणे होय. शस्त्रसंपन्न राज्य सहजीवन जगत असतात."

४) क्वीन्सी राईट यांच्या मते "क्षसत्ता संतुलन अशी व्यवस्था असते की जो प्रत्येक राज्याला याची जाणीव करून देते की आपण आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याचा मुकाबला इतर राष्ट्रीय समर्थपणे करतील."

४) सत्ता संतुलनाची वैशिष्ट्ये :-

सत्ता संतुलनाचे काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात ती पुढील प्रमाणे आहेत.

१) समतोल :-

सत्ता संतुलन हे समतोलावर आधारलेले आहे. परंतु इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांला हे ज्ञान आहेच की इतिहासाबाबत कोणतीही एक गोष्ट निश्चित असेल तर ती ही आहे की राजकीय स्थिती ही सतत बदलणारी असते. राजकीय रचनेमध्ये आणि सत्ता संबंधामध्ये सतत बदल म्हणजे संतुलन हेच राजकीय व्यवस्थेचे खरे वैशिष्ट्य आहे. सत्ता संपूर्ण ने निर्माण केलेली व्यवस्था ही तात्पुरती आणि अस्थिर व्यवस्था असते कोणतीही व्यवस्था कायम स्वरूपाची राहू शकत नाही.

२) मानवी हस्तक्षेप :-

सत्ता संतुलन ही दैवी ईश्वरी देणगी नव्हे तर मानवाने सक्रिय हस्तक्षेपाने स्थापित करावी लागते ती आपोआप निर्माण होत नाही. सत्ता संतुलन निर्माण करून ते टिकून ठेवण्यासाठी राज्यांना जाणीवपूर्वक त्यांचे संयोजन करावे लागते. जर ज्यांना जगायचे असेल तर त्यांना त्या काळातील वाढत्या एकात्मक शक्ती विरुद्ध युद्धासाठी तयार व्हावे लागते.

३) जैसे थे स्थिती :-

सत्ता संतुलन पद्धती यथ स्थितीचे समर्थन करीत असते. म्हणजेच सत्ता संतुलन हे साधारणात जैसे थे स्थितीला अनुकूल असते. परंतु या ठिकाणी पुन्हा एकदा इतिहासाकडे बघावे लागते इतिहास आपल्याला शिकवतो की जे धोरण बदल घडवून आणणाऱ्या शक्तीचे दुर्लक्ष करते ते अपयशी ठरते. यावरून इतिहासाचा मागोवा घेतला असता हे लक्षात येते की सत्ता संतुलन परिणाम कारक करण्यासाठी सत्ता संतुलन धोरण बदलणारे आणि गतिशील असले पाहिजे.

४) अनिश्चितता :-

सत्ता संतुलन आणि आपले राष्ट्र सिद्धीस गेले आहे अशाप्रकारे कोणतेही राष्ट्र निश्चितपणे सांगू शकत नाही. म्हणूनच सत्ता संतुलनात अनिश्चितता असते. सत्तेचे मोजमाप करणे अशक्य आहे. खऱ्या सत्तेचा समतोल व ती क्वचितच अस्तित्वात असतो. जेव्हा सत्तेचा समतोल अस्तित्वात असतो. तेव्हा तो अस्तित्वात आहे असे बहुधा मान्य केले जात नाही. कारण प्रत्येक राष्ट्र आपल्याला अनुकूल अशा दृष्टीने सत्ता संतुलना कडे पाहत असते.

५) व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ :-

सत्ता संतुलन हे व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अशा दोन्ही प्रकारचे असू शकते. हा फरक म्हणजे अभ्यासक आणि राजकारणी यांच्या दृष्टिकोनातला फरक आहे. अभ्यासकाच्या दृष्टिकोण वस्तुनिष्ठ असतो. जेव्हा परस्पर विरोधी गटाची सत्ता समान असेल तेव्हा संतुलन आहे असे म्हणेल पण राजकारणी व्यक्तीच्या दृष्टीने स्वतःच्या राज्याला अनुकूल अशी स्थिती असेल तेव्हा करार संतुलन स्थापन झाला असे त्याला वाटेल. कारण त्याच्या दृष्टीकोण व्यक्तिनिष्ठ असेल राज्य जेव्हा सत्ता संतुलनाच्या धोरणाचा पुरस्कार करतात तेव्हा त्यांना स्वताला अनुकूल असे सत्ता संतुलन अभिप्रेत असते.

६) शांतता टिकविणे :-

सत्ता असंतुलनामुळे कायम शांतता राहू शकते हा समज गृहीत करणे चुकीचे आहे. कारण सत्ता संतुलनात शांतता टिकविण्याचे साधन म्हणून उपयुक्त ठरू शकत नाही. कारण विशिष्ट क्षेत्रापुरती शांतता टिकविण्याचे कार्य सत्ता संतुलनाच्या मार्गाने काही काळ होऊ शकते. पण शांतता रक्षणाचा कायम स्वरूपाचा मार्ग म्हणून तो स्वीकारणे धोक्याचे असते.

कारण सतत असंतुलनामुळे राष्ट्रराष्ट्रात तणावाचे वातावरण निर्माण होते आणि त्याहून युद्धाची शक्यता वाढते.

७) मोठ्या राष्ट्रांचा खेळ :-

सत्ता संतुलन हा एक खेळच आहे. तो बऱ्या शक्तिशाली राष्ट्रांवर अवलंबून असते. त्याचे बरे-वाईट परिणाम अर्थातच छोट्या राष्ट्रांवरही होतातच. पण त्यांना या खेळात फारसे स्थान नसते. मात्र छोटी राष्ट्रीय सामूहिक रित्या एखादा गट स्थापन करून सत्ता संतुलनावर प्रभाव पाडू शकतात. तसेच एखाद्या विभागातील क्षत्रिय सत्ता संतुलनाच्या संदर्भात त्यांना महत्त्व प्राप्त होऊ शकते. दोन मोठ्या राष्ट्रांतील स्पर्धेमध्ये आणि संघर्षामध्ये एखादे छोटे राष्ट्र स्वतःचा फायदा करून घेऊ शकतात.

८) न परवडणारे धोरण :-

सत्तासंतुलनाचे धोरण लोकशाही तसेच हुकूमशाही स्वीकारलेल्या राष्ट्रांना न परवडणारे आहे. कारण संघर्षमय काळातील जे सत्तेचे राजकारण चालते त्याच्याशी हे धोरण निगडित असल्याने भौगोलिक राजकीय लष्करी आणि इतर परिस्थितीत अनुकूल असल्याशिवाय लोकशाही राष्ट्र या साधनाचा वापर करण्याला उत्सुक नसतात. तसेच हुकूमशाही राष्ट्रांचा दुसऱ्यावर दबाव आणण्याचा स्वतःच्या सोयीनुसार शासन करण्याच्या व सर्व प्रकारचे लाभ प्राप्त करून घेण्याची त्यांची वृत्ती असल्याने ही व्यवस्था हुकूमशाही राष्ट्रांनाही सोयीस्कर वाटत नाही.

९) भास्कराच्या मते परिणाम शून्य :-

अनेक विद्वानांनी सत्ता संतुलनाच अभ्यास केल्यानंतर सध्याची परिस्थिती लक्षात घेता सत्ता संतुलन बऱ्याच प्रमाणात परिणाम शून्य ठरले आहे. अशी टिप्पणी केलेली आहे पुर्वी युरोपियन राज्य पद्धतीचा काळ त्यासाठी योग्य होता. पण आज परिस्थिती बदलली आहे. राज्यपद्धतीचा विस्तार होऊन तिचा स्वरूपही ध्रुवीय व केंद्रित झालेला दिसून येते. म्हणून मर्यादित क्षेत्र पुरताच सत्ता संतुलन व्यवस्थेमध्ये शक्य आहे. आजच्या अनु आणि अवकाश युगात सत्ता संतुलनाचे तंत्र काल बाह्य होताना दिसते.

उपरोक्त सर्व मुद्दाम मध्ये तथ्य आहेत. पण त्याबरोबरच राष्ट्र राज्य आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रमुख भूमिका बजावणारे घटक आहे. तेसुद्धा तितकेच खरे आहे म्हणजे सत्ता संतुलनाचा कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात साधन म्हणून उपयोग केला जातो.

* सत्ता संतुलनाचे प्रकार :-

साधारणता सत्ता संतुलनाचे चार प्रकार दिसून येतात ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट होईल:-

१) साधारण सत्ता संतुलन :-

साधारण सत्ता संतुलनात दोन गट किंवा राष्ट्रीय एकमेका विरोधात उभे असतात. ज्या राष्ट्रांची शक्ती किंवा बळ समसमान असते.

उदा:- अमेरिका व रशिया या दोन परस्परविरोधी गटाद्वारे सत्ता संतुलित राखण्याचा प्रयत्न होतांना दिसतो. ही पद्धती दोन ध्रुव केंद्र पद्धतीवर आधारलेली असते.

२) बहुविध संतुलन :-

बहुविध संतुलन पद्धतीत एकमेका पेक्षा अनेक राष्ट्र सहभागी होत असतात. विशेषत सत्तेचे संतुलन राखण्यासाठी अनेक राष्ट्र भाग घेतात आणि सत्ता संतुलित राष्ट्रात किंवा गटात एकमेका विरुद्ध संघर्ष निर्माण झाल्यास त्या गटातील मोठी अर्थात शक्तिशाली व बलाढ्य राष्ट्रनिर्माण झालेला संघर्ष किंवा मतभेद सोडवण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. आज जगात दोन मोठ्या राष्ट्राबरोबर किंवा गटाबरोबर संतुलन राखण्याकरिता तिसरा अन्कित राष्ट्रांचा बळ निर्माण झाला आहे .या पद्धतीस बहुल संतुलन पद्धती असे म्हणतात.

३) भौगोलिक संतुलन :-

भौगोलिक संतुलन स्थानिक क्षेत्रीय व जागतिक असे तीन प्रकारचे असतात . भारत व पाकिस्तान किंवा भारत व चीन यांच्यातील संघर्षानंतर त्यांच्यात संतुलन राखण्याचा नेहमीच प्रयत्न केला जातो. यास स्थानिक स्वरूपाच्या संतुलन प्रकार म्हणता येईल. जर संतुलनाचा प्रश्न आशिया किंवा युरोप खंडापुरता मर्यादित असेल तर त्यास क्षेत्रीय संतुलन म्हणता येईल. परंतु संपूर्ण जगाचाच संतुलनाशी विचार केला तरी त्यास जागतिक संतुलन म्हणता येईल.

४) परिवर्तनशील व परिदृढ संतुलन :-

जेव्हा जगातील राष्ट्रात राजतंत्र म्हणजेच हुकूमशाही पद्धत अस्तित्वात होती .त्यावेळी संतुलन लवचिक किंवा परिवर्तनशील होते. पूर्वी राजे ताबडतोब आपल्या मित्र व शत्रू मध्ये बदल करीत होते व सत्तेत परिवर्तन करीत होते . परंतु आजच्या आधुनिक काळात विचार करता वेगवेगळ्या राष्ट्रीय विचारधारा आर्थिक परस्पर संबंध व धर्माच्या प्रभावामुळे संतुलन हे परिदृढ किंवा कठोर झाले आहे.

* सत्ता संतुलन राखण्याचे मार्ग किंवा तंत्र :-

सत्ता संतुलन हे नेहमीच तात्पुरते व अस्थिर असल्याचे त्यास अनिश्चितता असते .अगदी आदर्श अशा परिस्थितीतही ते टिकवून ठेवण्यासाठी मोठ्या कौशल्याची आणि राजकीय डावपेच लढण्याची गरज भासते. राजकीय व्यवस्थेशी निगडित इतर कोणत्याही खेळाप्रमाणे सत्ता संतुलनाचेही काही नियम तंत्रे व मार्ग विकसित केली गेलेली आहे. त्यातील प्रमुख तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) युक्ती व प्रतियुक्ती :-

सत्ता संतुलनाच्या व्यवस्थेमध्ये नेहमीच उपयोगात आणला जाणारा हा उपाय आहे .युक्ती दोन प्रकारची मानली जाते आक्रमक युक्ती आणि संरक्षणात्मक युक्ती होय. आक्रमक युक्तीचा प्रयत्न प्रस्थापित संतुलन बदलून ते आपल्याला अनुकूल व्हावे असा असतो .संरक्षणात्मक युक्तीचा प्रयत्न त्याची पुनर्स्थापना करण्याचा असतो.

उदा:- युरोपीय सत्ता संतुलनाच्या जेव्हा जेव्हा एखाद्या राष्ट्रकडून धोका निर्माण झाला तेव्हा इतर राष्ट्रांनी प्रसंगी युद्ध करून महत्वाकांशी राष्ट्राला आळा घालण्यात यशस्वी झाले होते.

२)भरपाई :-

आक्रमक किंवा प्रबळ राष्ट्राचा युद्धात पराभव करून त्याच्या व प्रदेशाचे विभाजन केले जाते किंवा विजेते राष्ट्र तो आपल्या राज्याला जोडतात. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर पराभूत राष्ट्रांची त्यांच्या वसाहती वरील मालकी रद्द करण्यात आली . १८६० ते १९१४ या साम्राज्यवादाच्या काळात भरपाईच्या तंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. त्यावेळी वसाहतीच्या प्रदेशाचा ताबा भरपाई म्हणून घेण्यात येईल . भरपाई प्रत्येक वेळी प्रादेशिक स्वरूपाची असेल असे नव्हे या मार्गाचा अवलंब मुख्यता प्रबळ राष्ट्रकडून दुर्बल राष्ट्रांचा बळी घेऊन केला जातो. युद्धानंतर विजय राष्ट्रीय या मार्गाचाच अवलंब करतात.